

KAATSEN, CACHIER EN MULIER

Catalogus

Standbeeld van Pim Mulier in zijn geboorteplaats Witmarsum,
gemaakt in 1986 door Frank Zeilstra. Foto: Bayke de Vries

Tentoonstelling van 20 juni tot 30 oktober 2013

Mulier Instituut te Utrecht

Tekst en samenstelling: Pieter Breuker
(voorzitter Stichting de Sportwereld)

Pim Muliers bemoeienissen met alleen al het kaatsen hebben hem veel eerbeton opgeleverd. Zo werd hij, na zijn schenking in 1900 van een zilveren bal aan de Kaatsbond, een jaar later (het tweede) erelid van die organisatie. In 1950 volgde een benoeming tot (eerste) ereburger van - het nu voormalige - Wonseradeel, Muliers geboortegemeente. Muzikleraar-dirigent Klaas Doekes Anema componeerde voor die gelegenheid speciaal de 'Pim Mulier-mars' (zie ook de foto op p. 7). De kaatsvereniging in zijn geboorteplaats, waarvan Mulier al in 1900 het beschermheerschap op zich had genomen, draagt sinds 1955 zijn naam (en de plaatselijke voetbalvereniging volgde in 1967). Muliers legaat van f 1.000 aan de kaatsvereniging heeft daarbij vast geholpen. In 1986 vereerde dezelfde kaatsvereniging t.g.v. haar eeuwfeest Pim met een standbeeld in zijn geboorteplaats. Het jubileum leidde in datzelfde jaar tot nog twee kunstwerken: een door Lisette Alberda gemaakte gipsen kop van Mulier (onderdeel van de collectie van het Kaatsmuseum te Franeker) en een schilderij van hem, vervaardigd door Geertje van Oudheusden (in het bezit van de rechtsopvolger van Wonseradeel).

Ten geleide

Deze catalogus begeleidt de tweede expositie over Pim Mulier, die op het Mulier Instituut te zien is. Een hommage aan de naamgever ter gelegenheid van ons tweede lustrum.

In de vorige tentoonstelling heeft Pim Mulier als chroniqueur van de Nederlandse sport centraal gestaan. Zijn bekende boeken over *Voetbal en Athletiek*, *Wintersport* en *Cricket* maakten deel uit van die expositie. Het is evenwel een misverstand om te denken dat de belangstelling van Mulier zich tot die sporten beperkt zou hebben.

In het *Voorbericht* van zijn boek *Cricket* uit 1897 schrijft Mulier dat de uitgever, de Erven Loosjes, aanvankelijk een boek in gedachten had waarin de schrijver zes verschillende sporten zou behandelen, te weten: '(...) *Cricket en Voetbal met Lawn-Tennis, Kolven, Kaatsen en Base-Ball.*' Zover is het evenwel nooit gekomen. *Cricket* werd Muliers laatste sportmonografie. Lawn-Tennis, Kolven, Kaatsen en Base-Ball hebben het niet tot een boekuitgave van de hand van Pim Mulier gebracht. Dat lag waarschijnlijk meer aan de uitgever dan aan de schrijver. Want Mulier wijdde vele artikelen aan de genoemde en andere sporten of schreef er wedstrijdverslagen over.

In deze catalogus en expositie wordt onder meer de betrokkenheid van Pim Mulier bij Frieslands nationale sport het kaatsen belicht. Een kolfje naar de hand van Pieter Breuker. De catalogus bevat verder hoofdstukjes over: spelregels en materiaal; oorsprong en verspreiding; organisatie; kaatsen en cultuur. Breuker schreef niet alleen deze catalogus maar dook voor ons ook diep in zijn unieke kaatscollectie. Als geen ander kent hij de *ins en outs* van deze sport. Dat moge blijken uit de stukken die hier getoond en besproken worden. Breuker is tot 2010 verbonden geweest aan de afdeling Friese taal en cultuur van de RUG en publiceert al dertig jaar over geschiedenis, cultuur en internationale aspecten van het kaatsen. Zo komen we niet alleen meer te weten over Muliers brede sportbelangstelling maar worden we *en passant* ook ingewijd in het Friese kaatsen en de historische wortels ervan.

Allez Mulier!

Fons Kemper

Pim Mulier en het kaatsen

Willem Johan Herman (Pim) Mulier (Witmarsum 10.3.1865 - Den Haag 12.4.1954) heeft op sportgebied zijn (voornaam) Friese afkomst niet verloochend, behalve dan in de uitspraak van zijn achternaam! Zo was hij zeer betrokken bij het kortebaanschaatsen, de Elfstedentocht en het kaatsen. Hij schreef zelfs over het zoeken naar kievitseieren. Als inleiding op deze catalogus volgt nu een enkel hoogtepunt uit zijn langdurige relatie met het kaatsen.

Mulier was erbij toen zes Friezen hun eerste internationale kaatswedstrijden in het buitenland speelden (Brussel, 1896). Al na twee weken publiceerde hij: 'Onze Friesche Kaatsers te Brussel' (*Eigen Haard* 1896, nr. 32 (8 augustus), p. 516-519). Zijn stuk - let op 'onze' in de titel - gaat evenwel niet over de wedstrijden, maar over de geschiedenis en de spelregels van het kaatsen. Wél legde hij het kaatsen vast in vier tekeningen: een overzicht van de onderlinge wedstrijd tussen de Friezen en drie aparte schetsjes van 'onze Friesche jongens'. Die vormen daarmee voor het kaatsen belangrijk historisch materiaal. De feestelijke afsluiting van de tweedaagse ontmoeting vond plaats in het clublokaal van de organiserende Brusselse kaatsvereniging, de Société Royale du Jeu de Petite Balle au Tapis. Mulier trad meteen maar als een van de feestredenaars op IJdel, zeker, maar ongetwijfeld ook weergaloos.

Mulier ijverde voor sportbeoefening door militairen. Zo pleitte hij in 1898 voor 'athletische oefeningen voor den troep, als voetbal, atletiek en kaatsen'. Daarbij moest 'het aloude gezonde kaatsen' als onderdeel van het springen worden opgenomen. 'Deze ideeën, door den minister uitgewerkt en in hoofdzaak aangenomen, zullen in werking worden gesteld.' (Willem Mulier. 'Voetbal'. In: *Het Sportblad. Officiëel orgaan van den Nederlandschen Athletiek-Bond*, jrg. 6 (1898), no. 28 (14 juli), p. 2). Het is overigens onduidelijk in hoeverre het kaatsen een vaste plaats in het leger heeft gekregen. Het kaatsen lijkt daar vooral in wedstrijdverband te zijn beoefend en dan met name door Friezen, blijktens krantenberichten ook nog in bijvoorbeeld 1915 en 1916. Zie verder nog Muliers opmerking over het kaatsen in het leger in het *Gedenkboek Nederlandsche Kaatsbond 1897 - 1937* (nummer 3 van de catalogus).

In 1900 stelde Mulier een kostbare en relatief grote (ø 11 cm) zilveren bal beschikbaar voor de winnende vereniging van de jaarlijkse Bondswedstrijd voor mannen senioren (sinds 1897). Het fraai uitgevoerde geschenk kreeg de naam van de gulle gever: 'Mulierbal'. De bal is nog steeds als wisselprijs in omloop en geldt binnen het kaatsen als een van de meest begeerde trofeeën (zie foto in wissellijst). De prijs is vervaardigd door de Haagse juwelier Albertus Jacobus Rodbard, maar Mulier tekende zelf voor het ontwerp. Er werd meteen al in 1900 om de bal gekaatst in, niet

toevallig, Muliers geboortedorp. Jan Bogtstra, de drijvende kracht van 1853-1893 achter de PC te Franeker, bood de Kaatsbond de 'wandelbal' aan. Mulier zelf was verhinderd: hij woonde sinds 1899 in Medan. Mulier kende Bogtstra persoonlijk, al was het maar omdat die ook de internationale wedstrijden van 1896 had bijgewoond. Ook na 1900 stelde Mulier soms nog (andere) ereprijzen voor Bondswedstrijden beschikbaar, zoals in 1912, 1919 en 1922, en voor de kaatsvereniging in Witmarsum, onder meer in 1906, 1911, 1934, 1939 en 1941.

In 1914 verscheen Muliers brochure *Op nieuwe banen. Middelen ter verbetering van de spelkwaliteit der beoefenaars van het kaatsspel*. Mulier pleitte, zoals veel vaker, voor atletiekoefeningen. Verrassender was zijn oproep aan de Kaatsbond óók vrouwen ('de slanke dochteren van het Friesche volk') tot het kaatsen te bewegen. 'Zoo zullen naast de kaatsvereenigingen ook vrouwenkaatsclubs ontstaan of de kaatsvereenigingen zullen een afdeeling voor vrouwenkaatsters oprichten. Ik behoef U niet te zeggen, dat men daardoor ook een nuttig maatschappelijk werk zal nastreven. Waar beiden aan het spel zullen deelnemen, zal dit den omgang verbeteren en den beschaafden toon ten goede komen' (p. 9-10).

Mulier boekte met zijn brochure succes bij het conservatieve mannenbolwerk. Mede onder zijn leiding was er op 26 september 1915 te Harlingen een grote atletiek-sportdag voor kaatsers en ... zes meisjes hielden een demonstratiewedstrijd kaatsen. Mulier stelde voor de drie verliezers 'een cadeau' beschikbaar. Baronesse Van Harinxma thoe Slooten, de echtgenote van de Friese Commissaris van de Koningin, had de eer de winnaressen te mogen verblijden met een 'verguld zilveren medaillebroche'. De publieke belangstelling was 'enorm' (*Leeuwarder Courant*, resp. 23 en 27 september 1915).

Achteraan (v.l.n.r.): Willem Westra, de voorzitter van de Nederlandsche Kaatsbond (NKB), Pim Mulier, Monze Werkhoven (Witmarsum) en burgemeester Jan Hendrik Herman Piccardt van de gemeente Wonseradeel. Vooraan (v.l.n.r.): de winnaressen Rinske de Zee (Franeker), Eke Blanksma (Achlum), Ina Schurer (Wijnaldum) en de verliezers Koosje Boersma, Idske Bangma en Geertje Weiland (alle drie Witmarsum). De uitslag was: 5-1 en 8-6. Ina Schurer komt in de Anton Wachterromans van Simon Vestdijk voor. Foto: Collectie Kaatsmuseum.

Het zou trouwens nog tot 1974 duren voordat de vrouwen zich een plaats op de wedstrijdagenda van de Kaatsbond verwierven. De meisjes moesten nog tien jaar langer wachten. De meisjes en vrouwen vormen nu 30 procent van de leden van de Kaatsbond.

En tot slot van dit overzichtje: op belangrijke momenten in de kaatssport gaf Mulier acte de présence. Zo bezocht hij regelmatig kaatshoogtijdagen in Witmarsum en Franeker, schreef hij een artikel in het *Gedenkboek Nederlandsche Kaatsbond 1897 – 1937* (waarin hij nog eens voor het vrouwenkaatsen pleitte) en was hij aanwezig op de receptie van 24 mei 1947 t.g.v. van het 50-jarig bestaan van de Kaatsbond (die toen het predikaat ‘koninklijk’ kreeg).

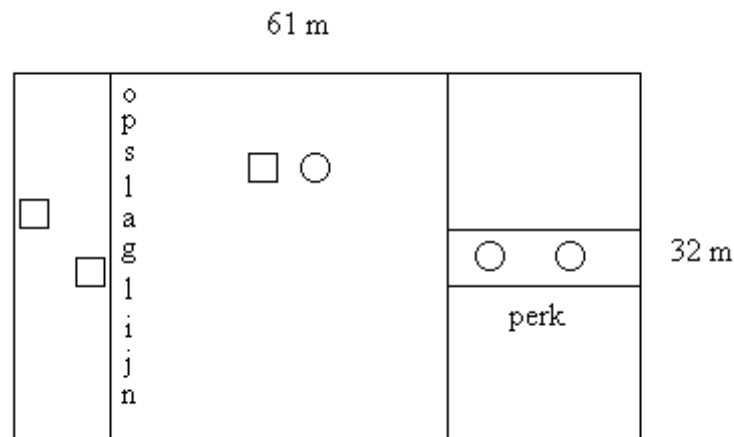
Franeke, 24.5.1947, jubileumreceptie Kaatsbond.. Staand v.l.n.r.: de zeven leden van het Hoofdbestuur van de Kaatsbond en daarnaast Pim Mulier, het dichtst bij de spreker, de Commissaris van de Koningin in Friesland, mr. Henri Peter Linthorst Homan. Foto: Collectie Kaatsmuseum.

Witmarsum, 5.8.1950. Ter gelegenheid van zijn ereburgerschap van de gemeente Wonseradeel krijgt Pim Mulier de felicitaties van muzikleraar-dirigent Klaas Doekes Anema. De onbekende man tussen hen staat klaar om Mulier de partituur van de Mulier-mars te overhandigen. Foto: *Leeuwarder Courant*. Collectie Kaatsmuseum.

Kaatsspelregels en -materiaal

Het Friese kaatsen is een balspel met de hand. Kaatsen is een zomersport, die zich afspeelt in de openlucht, tot ver in de 19de eeuw op straat, tegenwoordig vrijwel altijd op een grasveld. De veldafmetingen bedragen 61 x 32 meter. Kaatsers spelen in teams ('parturen') van drie personen. Elke speler heeft zijn eigen specialisatie, hetzij als opslager ('serveerder'), hetzij als uitslager/perkspeler ('retourneerder').

Speelveld kaatsen

De opslager begint (uiteeraard) met het spel. Het is de bedoeling dat hij de bal rechtstreeks in het perk (max. 19 x 5 m) serveert en dat zo doet dat de bal niet of moeilijk te retourneren is. Een uitslager moet juist proberen de bal zover mogelijk terug te slaan. Tussen beide teams kunnen rally's ontstaan, net als bij het lawn tennis (rond 1870 in Engeland ontwikkeld uit een kaatsvariant, het later zo genoemde 'real tennis').

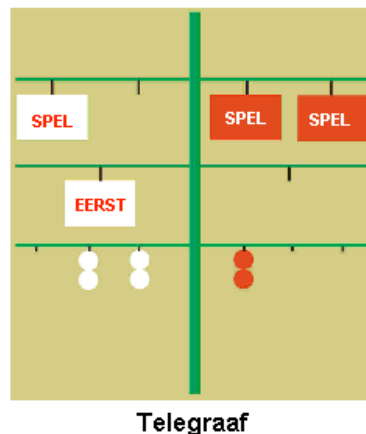
Het kaatsen kent onbesliste slagen, 'kaatsen'. Die kunnen totstandkomen in het speelveld links van de lijn voor het perk langs, een vak van 42 x 32 meter. De maximaal twee kaatsen leveren in een latere fase punten op. Het uitslagpartuur wordt dan opslagpartuur en moet zijn kaats(en) verdedigen.

Elke wedstrijd heeft de vorm van een eendaags toernooi, waarbij steeds de helft van de deelnemende teams afvalt, totdat er twee parturen overblijven. Uit het winnende partuur wordt soms de beste speler ('koning') of speelster ('koningin') aangewezen.

Technisch gezien is het kaatsen een combinatie van explosieve momenten met korte pauzes, verdeeld over een vaak lange tijdsduur. Afhankelijk van het type wedstrijd

en het succes daarbij, kan voor een kaatsers de totale speelduur op één dag variëren van één tot wel zes keer gemiddeld vijftig minuten. De sport vraagt een grote mate van concentratie.

Elke winnende slag geeft twee punten. Vier winnende slagen vormen een 'eerst', twee eersten een 'spel' en drie spellen de overwinning (vergelijk weer tennis). De score wordt met de hand bijgehouden, nog steeds op een in 1855 bedacht telraam, de zogenoemde telegraaf. Deze is hieronder schematisch weergegeven. De stand is 28 (links) om 34 (rechts) punten.

Een kaatsbal weegt ± 24 gram en heeft een doorsnede van $\pm 3\frac{1}{2}$ cm. De buitenkant bestaat uit kunstleer en de bal is gevuld met het haar van jongvee. Goirle is eeuwenlang het centrum van kaatsballenmakers geweest. Ze vormden in 1669 zelfs een gilde. Alle spelers, behalve de opslager, mogen, ter bescherming van de hand én om verder te kunnen slaan, een leren handschoen dragen (maximaal gewicht 200 g). Het materiaal wordt met de hand gemaakt. De productietijd van een bal bedraagt een uur, van een handschoen bijna een dag.

Kaatsbal en kaatshandschoen

Oorsprong en verspreiding van het kaatsen

Het kaatsspel dateert van eind twaalfde eeuw. Zijn oorsprong ligt in de regio Picardië (Noordwest-Frankrijk). Daar vermaakten kapittelgeestelijken zich in hun besloten kloosterhoven met 'cachier', dat wil zeggen met '[de bal] jagen, voortdrijven, vangen' (Frans: 'chasser', Engels '(to) catch', Italiaans 'caccia', Nederlands 'kaatsen', Fries 'keatse'). Vanuit Picardië verspreidde het spel zich over vooral West- en Zuid-Europa en, via de Spaanse kolonisator, ook over Zuid- en Midden-Amerika. Tegenwoordig wordt in ongeveer 50 landen gekaatst, op alle continenten, maar in tientallen verschillende varianten. Hedendaagse Europese kaatslanden zijn onder meer Nederland, België, Frankrijk, Spanje, Italië, Ierland, Engeland en Zweden. Buiten Europa zijn te noemen Zuid- en Midden-Amerika (Chili, Argentinië, Uruguay, Paraguay, Bolivia, Brazilië, Venezuela, Ecuador, Costa Rica, Guatamala, Puerto Rico, Cuba, Mexico), USA, Canada, de Filippijnen en Australië.

Ons beperkend tot Nederland, kan gesteld worden dat het 'volk' al snel het vermaak van de geestelijkheid overnam, maar ook de adel (onder wie Willem van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik) en de bourgeoisie gingen kaatsen. Nederland kende in de 16de en 17de eeuw honderden kaatsbanen, besloten ruimtes voor de maatschappelijke bovenlaag (inclusief studenten), open plekken voor de gewone man, bijna altijd bij een herberg. Nadat de geestelijkheid al eerder met het kaatsen was opgehouden, verloren in de Gouden Eeuw ook de adel en de hogere burgerij hun belangstelling voor het spel. Zij gingen massaal over op het beschaafder geachte kolven, een voorloper van het golfspel.

Het tot 'boerenspel' gedegradeerde vermaak, eens algemeen in Nederland beoefend, beperkte zich gaandeweg tot enkele gebieden, vooral delen van Het Gooi, Zuid- en Noord-Holland én van Friesland. In de eerste decennia van de 20ste eeuw was daarvan buiten Friesland alleen nog het Noord-Hollandse Wervershoof/Onderdijk over. Daar wordt nog een eeuwenoude variant beoefend, al is het door hooguit enkele tientallen spelers. Nu wordt het spel buiten genoemde relictgebieden vooral nog bewaard in de taal en in straatnamen, bijvoorbeeld Kaatsbaan. Zo heeft het kaatsen in dubbel opzicht verloren: naar gebied en naar status.

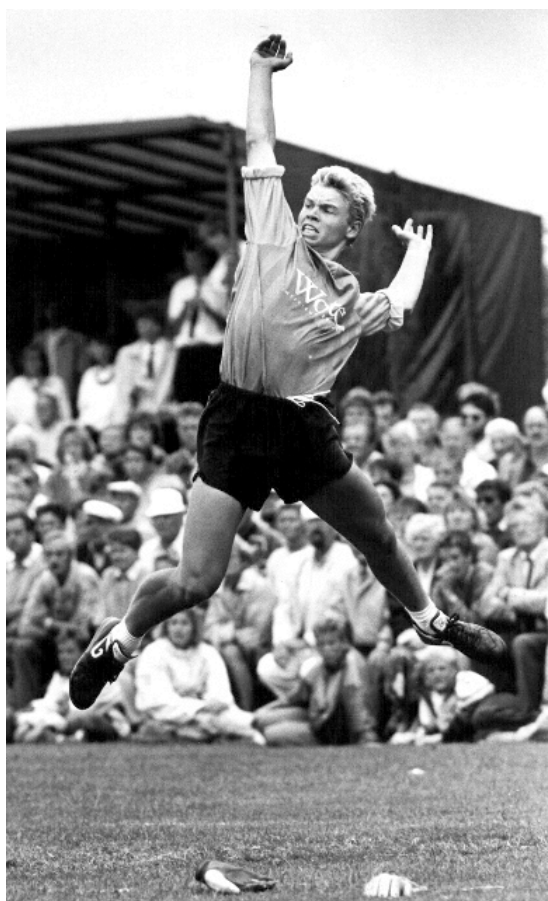
Het kaatsen is waarschijnlijk door dijkwerkers uit het gebied rondom de Biesbosch in Friesland geïmporteerd. Die brachten het spel mee toen ze in 1505 aan de noordkust van Friesland Het Bildt inpolderden. Er zijn voor 1505 geen bewijzen voor kaatsen in Friesland.

Terminologisch

Het gebruik van de termen 'kaatsen' en 'tennis(sen)' (beide in feite verzamelnamen) is niet altijd eenduidig. Dat is niet zo vreemd: het (lawn) tennis is uit het kaatsen ontstaan, maar in sommige landen, waaronder Groot-Brittannië, leven oude kaatsvormen ook onder de naam 'tennis' (waarschijnlijk uit 'tenez' □ letterlijk 'houd' □ 'pas op, ik serveer'). Het is in het Nederlandse taalgebied evenwel gebruikelijk van kaatsen te spreken, behalve wanneer het gaat om (lawn) tennis en om 'real tennis'. Daarvan getuigen bijvoorbeeld ook de tientallen kaatssprekwoorden in het Nederlands, de terminologie in de Renaissanceliteratuur en uiteraard kernbegrippen binnen het kaatsen als 'kaats', 'kaatsen', 'kaatsbal' en 'kaatsbaan'.

Organisatie van het kaatsen

Aanvankelijk organiseerden vooral kasteleins het kaatsen, mogelijk al vanaf rond 1700. Ze deden dat om er beter van te worden. De kasteleins kregen rond 1850 concurrentie van lokale commissies. Deze bestonden uit vooraanstaande burgers, die de volksvermaken en haar beoefenaren wilden beschaven. Verreweg de bekendste commissie op kaatsgebied is de in 1853 opgerichte Permanente Commissie (PC). Deze houdt nog altijd haar jaarlijkse PC-wedstrijd (sinds 1854). In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het verenigingsleven tot ontwikkeling, ook op het gebied van sport. Dit leidde in 1897 tot de oprichting van de Nederlandsche Kaats Bond.

Een opslager aan het werk

Hoewel het werkgebied van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond zich over heel Nederland uitstrekt, is het kaatsen in Friesland geconcentreerd, meer in het bijzonder

in het noordwesten daarvan. De Kaatsbond telt 121 verenigingen, waarvan 111 in Friesland, de rest daarbuiten (onder meer in Groningen, Dronten, Hilversum en Amsterdam). Het aantal individuele leden bedraagt anno 2013 ruim 13.000, van wie dus 30 procent uit meisjes en vrouwen bestaat.

Het kaatsen is een amateursport. Wel heeft, naast een goede en tijdige organisatie, een bescheiden geldelijke beloning steeds een belangrijke rol gespeeld in het behoud van de sport. Het handjevol beste mannelijke spelers verdient op jaarbasis € 8.000 – 12.000 (prijzen, prijzengeld en sponsoring), de beste kaatssters hooguit de helft daarvan). Omgerekend is dat bedrag voor de mannen door de jaren heen opmerkelijk stabiel gebleven. Verder heeft de eer van het winnen, zowel op individueel als op dorps- en verenigingsniveau, altijd stevig meegeteld. De winnende spelers ontvangen, naast eretekens, vaak als extra ereprijs een bloemenkrans (terwijl de koning(in) nóg een ereteken krijgt). Die kransen komen aan de buitenmuur, met als impliciete boodschap: ‘Kijk, hier woont een (groot) kaats(st)er’.

Soms gaat een muur achter kaatskransen schuil. De foto toont de 28 trofeeën uit 1981 van de broers Gerben (21) en Johan (7) Okkinga. Foto: Collectie Kaatsmuseum.

De best bezochte kaatswedstrijden zijn de PC (Franeker; mannen senioren; de vijfde woensdag na 30 juni; ± 10.000 bezoekers) en ‘de Freule’ (Wommels; jongens van 14-16; een week later; ± 5.000 bezoekers). Ook de Bondswedstrijd voor mannen (Franeker; Pinkstermaandag) trekt traditioneel veel publiek. De topkaatsers spelen per seizoen ± 35 maal.

Internationaal

Het oudste internationale contact van Nederlandse (Friese) kaatsers dateert van 1888: toen demonstreerden tien Belgische kaatsers hun spel op de PC. Nederland richtte in 1928 met België en Frankrijk de Confédération Internationale du Jeu de Balle Pelote Paume op. Daarnaast is de Kaatsbond ook lid van de wereldwijde Federación Internacional de Pelota Vasca (opgericht in 1929). Een groot probleem bij het organiseren van landenwedstrijden is het ontbreken van één, internationaal gestandaardiseerde variant. Het WK kaatsen van 2012 telde, naast organisator Nederland, zestien andere landen. Die speelden in totaal maar liefst zes verschillende varianten. Nederland zet zich, naast het behoud van het eigen spel, met andere landen nu in voor een variant van het muurkaatsen (one wall handball), met de ambitie om die uiteindelijk op de Olympische agenda te krijgen. Varianten van het kaatsen zijn overigens een aantal malen onderdeel van de Olympische Spelen geweest (als wedstrijdsport in 1900 (Parijs) en in 1908 (Londen), als demonstratiesport in 1912 (Stockholm), 1924 (Parijs), 1928 (Amsterdam), 1968 (Mexico) en in 1992 (Barcelona).

Kaatsen en cultuur

Het kaatsen is diep geworteld in de Friese taal en cultuur. Zo kent het Fries tientallen kaatsspreekwoorden en omvat de kaatsterminologie bijna 1.700 begrippen. Verder is er op kaatsgebied een rijke, snel groeiende literatuur, in dubbele zin: zowel onderzoeksliteratuur als 'schone letteren'. Het merendeel daarvan bestaat uit poëzie, maar er is ook proza en toneel- en cabaretwerk. De liedcultuur speelt vanouds al een belangrijke rol. Natuurlijk is er het nodige gelegenheidswerk, maar het Fries kent ook hoogwaardige kaatsliteratuur.

Ook de beeldende kunsten hebben een toenemende aandacht voor het kaatsen. Ging het aanvankelijk vooral om ambachtelijke kunst, de afgelopen halve eeuw hebben daarnaast moderne kunstenaars steeds meer oog voor het kaatsen gekregen. Er zijn de laatste 25 jaar drie tentoonstellingen op dit gebied geweest.

Wie goed rondkijkt in Friesland, zal nog meer ontdekken. Zo zijn er tientallen straten genoemd naar een beroemde kaatser, kaatsbestuurder of populaire kaatsterm, dragen sommige huizen de naam van een kaatsterm, zijn er negen, vaak monumentale, kaatsbeelden en heeft Franeker zijn Kaatsmuseum (opgericht in 1972), met bijbehorende vriendenvereniging en een eigen cultuur-historisch jaarboek (*De Keatsfreon*). Verder besteden de regionale media veel aandacht aan het kaatsen. Landelijk bestaat er vooral belangstelling voor de PC-wedstrijd.

Een gevolg van bovenstaande verankering in de Friese cultuur is dat het kaatsen door de provincie Friesland wordt gezien (en gesubsidieerd) als een van de Friese cultuursporten (met bijvoorbeeld het skûtsjesilen en het overigens veel jongere, want 20ste -eeuwse, fierljeppen).

Kaatsspreekwoorden

Naast het Fries kent ook het Nederlands heel wat kaatsspreekwoorden. Overbekend is natuurlijk: 'Wie kaatst, moet/kan de bal verwachten', maar er zijn er veel meer, nu grotendeels vergeten. Een kleine selectie:

'De bal misslaan' ('Iets mis hebben', 'Zijn doel missen');

'Elkaar de bal toekaatsen' ('Elkaar helpen, bevoordelen');

'Van dat dak kan hij kaatsen' ('Hij is daartoe bekwaam');

'Die kaats is mijn' ('Dat voordeel heb ik behaald');

'Kaats of min en heeft geen val/Sonder over-gaenden bal' ('Voor het kaatsen en de liefde zijn twee partijen nodig'; het spreekwoord is ontleend aan Renaissanceschrijver Jacob Cats);

Gelijk partuur kaatst wel in 't spel ('Als de tegenstanders gelijkwaardig aan elkaar zijn, komt dat het spel, de strijd, ten goede');

'Vrouwengemoed, Heerengunst, Aprilweder en het Kaatsspel veranderen dikwijls'.

Lijst van tentoongestelde voorwerpen

Mulier en het kaatsen (bovenste glasplaat)

1. De grootste van de vier tekeningen die Pim Mulier maakte van de internationale kaatswedstrijden tussen Friezen en Belgen in 1896 te Brussel. Hier spelen de Friese kaatsers overigens een onderlinge wedstrijd, op straat (Place du Grand Sablon/Grote Zavelplein). Op de achtergrond de telegraaf, links en rechts veel publiek. Uit: W[ille]m Mulier. 'Onze Friesche kaatsers te Brussel'. In: *Eigen Haard. Geïllustreerd Volkstijdschrift*, jrg. 1896, nr. 33 (15 augustus), p. 516-519.
2. Pleidooi van Pim Mulier voor het vrouwenkaatsen. Mulier geeft in zijn brochure veel gymnastische oefeningen ter voorbereiding op het kaatsen, ook voor meisjes en vrouwen. In: W.J.H. Mulier. *Op nieuwe banen. Middelen ter verbetering van de spelkwaliteit der beoefenaars van het kaatsspel*. Uitgegeven door den Nederlandschen Kaatsbond. Z.p., z.j. [1914].
3. Uiteraard droeg Mulier bij aan het (eerste) jubileumboek van de Nederlandsche Kaatsbond. [W.J.H.] Mulier. 'Oud historisch spel'. In: Johannes Werkhoven e.a. (red.). *Gedenkboek Nederlandsche Kaatsbond 1897 – 1937*. N.V. "De Arbeiderspers". Leeuwarden, 1937.

Kaatsspelregels en -materiaal (tweede glasplaat)

4. Oudste *volledige* beschrijving van het kaatsspel in Nederland (1773). In: Johannes le Francq van Berkhey. *Natuurlyke Historie van Holland*. Derde deel, derde stuk. Yntema en Tieboel. Amsterdam, 1773, p. 1397-1406. Er bestaat al een fragmentarische beschrijving van het kaatsen uit 1431, een allegorie van Jan van den Berghe: *Dat Kaetspel ghemoralizeert*.
5. Telegraaf (telraam) in miniatuuruitvoering. De 'echte' telegraaf, ontworpen in 1855 (zie nr. 6), meet ongeveer 2-3 meter. Het oorspronkelijke serveerteam heeft rood en het laagste nummer, het retourneerteam wit en het hoogste nummer. Onderaan hangen de punten (steeds per twee), daarboven de 'eersten' (acht punten) en bovenin de 'spellen' (zestien punten). Het gaat hier dus om een volle telegraaf, met voor beide teams 46 punten. Wie de volgende twee haalt, heeft gewonnen. Onder de punten hangen de 'kaatsen', onbesliste slagen (max. twee).

6. Oudste beschrijving van het Friese kaatsspel (met daarin een beschrijving - maar jammer genoeg geen tekening - van de telegraaf). In: Anoniem [Ane Buwalda Kuijpers]. *Korte verklaring van het Kaats-spel*. E. Ippius Fockens. Franeker, 1855. 8 p.

7. Moderne kaatsbal (ø 3,6 cm; 24 gram) en dito kaatshandschoen (20 x 15 cm; gewicht 180 gram), gemaakt door resp. Jan Scheepvaart en Reinder Triemstra.

Geschiedenis van het kaatsen (derde glasplaat)

8. Jacob Jetzes Kalma (1907-1991), van beroep dominee, legde de grondslag voor de wetenschappelijke bestudering van vooral het Friese kaatsen met zijn: *Kaatsen in Friesland. Het spel met de kleine bal door de eeuwen heen*. Wever. Franeker, 1972. 291 p.

9. Cees de Bondt. *“Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?” Tennis in Nederland 1500-1800*. Verloren. Hilversum, 1993. 179 p. De Bondts boek kan deels als een aanvulling op en verbreding van Kalma worden gezien.

10. Heiner Gillmeister. *Tennis. A cultural history*. New York University Press. New York/London, 1998, 452 p. Gillmeisters studie, ten slotte, geldt als het meest omvattende onderzoek naar de (cultuur-)geschiedenis van het kaatsen in Europa.

Kaatsen en cultuur (vierde glasplaat)

11. Pieter Breuker. *Keatserstaal*. S.F. Frysk Ynstitút oan de Ryksuniversiteit Grins. Dronryp, 1983. 200 p. De auteur beschrijft hierin de Friese kaatsterminologie. Hij komt tot bijna 1.700 woorden en uitdrukkingen, gerangschikt naar de onderdelen van het spel. Daarnaast beschrijft hij onder meer nog 88 kaatssprekwoorden in het Fries en Nederlands.

12. Pieter Breuker. *Boppe! In blomlêzing út de Fryske keatsliteratuer*. A.J. Osinga Uitgeverij. Drachten/Ljouwert, 1987. 190 p. Dit boek geeft een bloemlezing uit de belangrijkste, meest Friestalige gedichten, liederen, proza- en toneelwerken op kaatsgebied.

13. Nynke van Hichtum (pseudoniem voor Sjoukje Maria Diderika (Troelstra) Bokma de Boer). *Jelle van Sipke-Froukjes. Een schets uit het Friesche dorpsleven*. G.B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij N.V. 's-Gravenhage, z.j. [1932]. 286 p. Van dit boek 'voor kinderen van 11 – 101 jaar' over kaatskoning Jelle kwamen maar liefst acht

drukken uit. Kort na haar dood verscheen van het boek een Friese vertaling van de schrijfster: *De jonge priiskeatser*. Eisma. Ljouwert, 1939. 184 p. Die (hier niet tentoongestelde) uitgave, nu voor 'bern fen 12 – 80 jier'!, bracht het tot vier drukken. Daarmee is Van Hichtums boek het meest verkochte prozawerk over het kaatsen.

14. Johan Conrad Greive. *Kaatsspel te Franeker*. Later ingekleurde pentekening. Oorspronkelijk in: *De aarde en haar volken*. Tjeenk Willink. Haarlem, 1883, p. 388. De tekening geeft een beeld van de PC-wedstrijd in 1881. Ze vormt de oudste illustratie van de PC-wedstrijd.

Historische objecten (bodemglasplaat)

15. Drie 17de- en 18de-eeuwse kaatstegeltjes. Deze maken deel uit van een serie van bijna honderd verschillende kinderspelen. Ze horen tot de oudste voorbeelden van ambachtelijke kunst op het gebied van het kaatsen.

16. De grootste Europese kaatsbal (ø 10 cm), die bij het kaatsen op Gotland wordt gebruikt. Het spel, pärk genaamd, is zeer waarschijnlijk door Hanzevaarders vanuit de Nederlanden op het Zweedse eiland ingevoerd, mogelijk in de 17de eeuw.

17. Twee uitdagtersklauwen, met kaatsballen, de ene van messing (18 cm; eind 19de eeuw), de andere bestaande uit een echte vogelklaus (28 cm; begin (?) 19de eeuw). De uitdagtersklaus werd aan of in een herberg opgehangen door kaatsers die tegenstanders zochten. Wie de klaus van de spijker afhaalde, ging daarmee de strijd aan. Er werd vaak om geld of om het gelag gespeeld.

18. Een van de grootste Europese kaatshandschoenen (30 x 18 cm), met bijbehorende, opmerkelijk kleine bal (ø 3 cm), beide ongeveer 100 jaar oud. Dit materiaal werd gebruikt bij het zogenoemde La petite balle au tamis, een intussen uitgestorven kaatsvariant die in ieder geval in België, Frankrijk en Nederland werd gespeeld.

Wissellijsten

Links van de vitrine:

Foto (van Heleen Haijtema) van de Mulierbal, vanaf 1900 de wisselprijs voor de kaatsvereniging die de Bondswedstrijd voor mannen (sinds 1897) wint. De kostbare zilveren bal is genoemd naar de schenker, Pim Mulier. Deze heeft ook het ontwerp voor de bal gemaakt. Bovenaan de bal hangen de wapens van de vroegere drie Friese gebiedsdelen, terwijl rondom de bal de wapens van de Friese elf steden zijn bevestigd. De klaverblaadjes verbeelden het vrije veld. Om de bal is een Friestalig kwatrijn gegraveerd van Wynsen Faber:

It libben jout, mei stean en fallen,	Het leven geeft, met opstaan en vallen,
Rju driuwerkes nei stive ballen:	Soms makkelijke na moeilijke ballen:
Kom, Keatser! Lit de lju lûd roppe, loven,	Kom Kaatser! Laat de lieden [het spel] luid
Sis neat, mar slach de ballen boppe!	Zeg niets, maar sla de ballen boven [een bijzondere prestatie]!

Links van de vitrine:

Op deze foto zijn voorname personen in de vorm van kaatsers en schakers uit het Romeinse Rijk te zien, maar dan op een veel latere, want 15de-eeuwse afbeelding. De spelers maken gebruik van een kloostergalerij, waarbij de bal over het dak wordt gespeeld. De kunstenaar heeft zowel bij het kaatsen als het schaken voor een actiemoment gekozen en dat brengt de illustratie tot leven. Foto: British Library, Harley-manuscript 4375 (Catalogue of illuminated manuscripts).

- De foto's in de wissellijsten zijn beschikbaar gesteld door uitgeverij Wijdemeer te Leeuwarden.
- Alle beschreven voorwerpen (behalve die in de wissellijsten) behoren tot de collectie van Pieter Breuker, Leeuwarden.

Beknopt overzicht van niet genoemde werken en andere bronnen

Breuker, Pieter. *Met de Friese slag* ['Monument van de Maand', juny 1997]. Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân. Leeuwarden, 1997. 84 p.

Breuker, Pieter. *Oan de hang. In samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer*. Eigen beheer. Dronryp, 1998. 248 p.

Breuker, Pieter en Jan Pieter Janzen (eindred.). *De fiifde woansdei. 150 Jier PC (1853-2003)*. Wever. Franeker, 2003. 296 p.

Breuker, Pieter. 'Acht eeuwen kaatsen: van Frans kloostervermaak tot Fries cultuurbezit'. In: *Leidschrift. Historisch tijdschrift*, jrg. 23 (2008), nr. 3 (speciaalnummer over 'Brood en spelen. Sport als kracht in de samenleving'), p. 39-62.

Breuker, Pieter. *Jierdeikalinder. Histoarje en kultuer fan it keatsen*. Wijdemeer. Ljouwert, 2013. 14 p.

Buuren, Wilfred van (red.), met medewerking van Peter Los en Nico van Horn. *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse sportgeschiedenis*. Stichting de Sportwereld/ Arko Sports Media. Nieuwegein, 2006. 477 p. Voor aanvullingen: www.desportwereld.nl/bibliografie/aanvullingen.

Duinen, Gryt van en Geart de Vries. *Keatse yn Europa. Niet alleen Friezen kaatsen!* Zesdelige documentaire. Omrop Fryslân. Leeuwarden, 1997.

Haan, Josse de. *100 Jier keatsen Hjerbeam 1893 -1993*. Koperative Utjowerij. Boalsert [Bolsward], 1993.

Jensma, Goffe en Pieter Breuker (red.). *Friese sport. Tussen traditie en professie*. Bornmeer. Gorredijk, 2009. 192 p.

Lolkama, Johannes. *Perken, Parturen en Koningen. Honderddertig jaar georganiseerde kaatssport in Friesland*. Eigen beheer. Akkrum, 1983. 148 p.

Lüschen, Günther. 'Über Kattenbug in Köln, Kaatsen in Holland und die Kultur des Katzballspiels'. In: Walter Borgers e.a. (red.). *Tempel und Ringe. Zwischen Hochschule und Olympischer Bewegung. Festschrift Dietrich R. Quanz. Carl und Liselott Diem-Archiv*. Köln, 2002, p. 315-325.

Permanente Commissie. *Bylden fan de PC*. Telenga. Franeker, 2003. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in 2003 t.g.v. 150 jaar PC. 93 p.

Vooren, Jurryt van de. 'Franeker: 't Sjúkelân. Waar koningen worden geboren'. In: Jan Bank en Marita Mathijssen (red.). *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Uitgeverij Bert Bakker. Amsterdam, 2006, p. 214-225.

Wytsma, Baukje en Josse de Haan (red.). *Tuskenspul. Keatsgedichten en keatsferhalen fan in lytse 100 keatsfreonen*. Koperative Utjowerij. Boalsert, 1997. 144 p.

Yntema, Doekle. *Yn 'e krânse. 100 jier keatsen te Wytmarsum 1886-1986*. Jubileum-kommisje 'Pim Mulier'. Z.p., z.j. [1986]. 212 p.

www.kaatshistorie.nl

www.knkb.nl

www.pc-franeker.nl

Kaatsmuseum, Voorstraat 2, 8801 LC Franeker (0517-393910).